

УДК: 94(477) «19»:281:93

ТРИГУБ О.П.,

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Тригуб Олександр Петрович (1975 р. н.). Закінчив з відзнакою історичний факультет МДПІ (МДУ імені В. Сухомлинського) у 1998 р. та аспірантуру Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ). Кандидат історичних наук (2001), доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ імені Петра Могили (2001-2006), докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (з 2006).

Автор 90 праць з проблем історії та розвитку православної церкви в Україні, краєзнавства, методики ведення наукових досліджень, політології тощо, у тому числі 8 монографій та навчальних посібників з історії України, релігієзнавства, міжнародних відносин. Основна тематика наукових пошуків – *історія Російської православної церкви в Україні XVIII-XX ст., православна церква в міжнародних відносинах сучасності, краєзнавство.*

ОРГАНИ НКВС У РЕАЛІЗАЦІЇ РОЗКОЛЬНИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ РПЦ В УКРАЇНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті на основі широкої джерельної бази з'ясовується місце та роль НКВС та її регіональних підрозділів, їх організаційне оформлення, специфічні риси, склад та напрямки роботи. Особлива увага звертається на роль даних органів у розколі Російської Православної Церкви в Україні у 1922-1930 рр.

В статье на основе широкой источниковой базы выясняется место и роль НКВД и ее региональных подразделений, их организационное оформление, специфические черты, состав и направления работы. Особое внимание обращается на роль данных органов в расколе Русской Православной Церкви в Украине в 1922-1930 гг.

In article on the basis of wide sources' base the place and a role of the NKVS and its regional divisions, their organizational registration, specific features, structure and directions of work. The special attention addresses for a role of the given bodies in split of Russian Orthodox Church in Ukraine in 1922-1930.

Історія Російської Православної Церкви (РПЦ) та державно-церковних відносин належить до числа найбільш широко освоєваних тем вітчизняної історіографії останніх років. Такий дослідницький інтерес пояснюється зняттям обмежень на вивчення церковної історії і церковно-державних відносин, особливо радянського періоду, відкриттям можливості роботи з малодоступними і засекреченими документами державних, партійних і відомчих архівів.

Особливий інтерес, через виняткову свою актуальність для реалій незалежної України, викликає проблема розколу РПЦ у 20-ті рр.

XX ст., його причини, рушійні сили, вплив державних органів на його виникнення та перебіг, міжконфесійні відносини тощо. Цілий ряд явищ того часу присутній і в сучасності, що посилює зацікавлення до кола вищевказаних питань.

Розробкою даного питання в радянські часи практично не займалися, і цьому є абсолютно об'єктивне пояснення: до 1989 р. документи про діяльність НКВС у даному напрямку знаходилися на секретному зберіганні. Окремі натяки з'являлися лише в зарубіжній та діаспорній літературі [1], але всі вони фрагментарні й бідні на джерельну

базу. Новий виток в історіографії даного питання поклав розвал Радянського Союзу і, як наслідок, масове розсекречення архівних фондів органів НКВС. У результаті з'явилися нові роботи російських, українських і ряду зарубіжних авторів: Н. Кривої [2], В. Пашенка, А. Киридон, О. Ігнатуші [3] та зарубіжних – А. Луукканена, Е. Рослоф, Д. Періса [4] та ряд інших. Але майже всі праці розглядають роботу адміністративних органів у розрізі державно-церковних відносин і не зосереджують головну увагу на розкольницькій діяльності цих органів. Саме це спонукало автора звернутися до місця та ролі НКВС у розколі РПЦ в Україні.

Необхідно відзначити, що якщо загальні засади розкольницької політики розроблялися в надрах більшовицької партії та її «дочірньому підприємстві» – Антирелігійній комісії (АРК), то безпосередню реалізацією займалися органи НКВС (Ліквідаційні комісії, пізніше – Відділи культів адмінвідділів) та ВУНК-ДПУ. Перші реалізовували публічну політику церковно-державних взаємин, а другі – латентний її бік. Розглянемо детальніше саме публічну реалізацію політики щодо розколу РПЦ через органи НКВС.

Постановою РНК УСРР від 3 липня 1920 р. посередником між державою та релігійними організаціями став Народний Комісаріат Юстиції УСРР і його органи на місцях, а 1 червня (за твердженням українського дослідника Олександра Ігнатуші – 31 травня [5]) 1921 р. при ньому був створений Ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави на чолі з відомим антирелігійником Іваном Сухоплюєвим. При губернських та повітових відділах юстиції створювалися відповідні підвідділи або столи [6].

Інструкцією НКЮ від 18 серпня 1921 р. замість «столів» при губернських та повітових відділах юстиції «для більш швидкого й успішного проведення на місцях декрету про відокремлення церкви від держави» були створені ліквідаційні комісії (ліквідкоми), до складу яких рекомендувалося вводити представників губернських і повітових відділів юстиції, НКВС і Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУНК). Через рік, постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. відділ з відокремлення церкви від держави при НКЮ та його органи на місцях, разом із штатами, були передані у відання НКВС. На рівні губерній створювалися відповідні губліквідкоми, до складу яких входили представники НКВС та ДПУ, у повітових центрах ця робота покладалася на завідувачів повітовими відділами управління НКВС, або ж на їх заступників, а у волостях – на виконкоми волосних рад [7].

Саме з переходом церковної справи у відання НКВС відбувається активне залучення ліквідкомів до справи розколу РПЦ. Вже через місяць до повітових ліквідаційних комісій за підписом Івана Сухоплюєва, який залишився керманічем цієї ділянки роботи, направляються перші завдання: – розрив договорів з чорносотенними громадами;

- чистка парафій щодо ідеї «Живої Церкви», тобто «відсторонення від якої б то не було активної діяльності в церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, хто з нею не згоден, кого вабить до чорносотенної тихонівської Церкви. Радянська влада буде сприяти «чистці приходів» лише віддачею під суд священників і мирян, що вчинили злочини проти робітників і селян, а також розторгненням договорів із чорносотенцями – в адміністративному порядку й укладанням договорів з тими віруючими (не менше 20 осіб) ЯКИМ РАДЯНСЬКА ВЛАДА ВІРИТЬ (так у тексті – *О.Т.*), тобто щодо яких вона переконана, що вони – не контрреволюціонери, не йдуть проти Радянської влади, не йдуть проти завоювань Соціальної революції...»;
- внаслідок розколу церкви Повітуправи повинні були уважно прислухатися до того, що відбувається в церкві, щоб «у належний момент не допускати захоплення прав Радянської Влади з боку кого б то не було»;
- на місцях у повітах і волостях передбачалося звертати більше уваги на боротьбу екзархів і українських автокефалістів [8].

Крім того, 9 жовтня 1922 р. НКВС направив губліквідкомам додаткові інструкції, які згодом були розіслані на місця і загалом зводилися до наступних практичних завдань:

1. Ніяких дозволів духовенству, якщо воно не належить до складу «Живої Церкви» і ніяких дозволів групам віруючих, якщо вони не належать до «Живої Церкви» не можна видавати ні на збори, ні на з'їзди для обрання єпископа або для вирішення інших віросповідних питань.

2. «Живій Церкві» не робиться ніяких привілеїв у порівнянні з іншими віросповідними групами. Але «Живій Церкві» видаються Радянською владою дозволи на збори й з'їзди тому, що вона прагне до викорінення контрреволюції в церкві.

3. Якщо ж видати дозвіл тим представникам духовенства і мирян хто, так би мовити, «не визначився», вони можуть винести самі контрреволюційні постанови, так само, як можуть обрати контрреволюціонера в єпископи.

4. Із цих міркувань на місцях безперешкодно можуть бути дозволені тільки збори і з'їзди «Живої Церкви», а іншим слід навідріз відмовляти з політичних міркувань [9].

Такий курс, узятий офіційними органами державно-церковних відносин збив, з пантелику багатьох рядових чиновників на місцях, що змусило центральні та губернські органи проводити активну роз'яснювальну роботу про роль ліквідкомів у загальноросійській церковній смуті. Наприклад, 18 грудня 1922 р. відділ управління Харківського губвиконкому направив до НКВС прохання про конкретизацію практичних кроків з розколу, на що наступного ж дня отримав детальні роз'яснення відділу НКВС з відокремлення церкви від держави.

Основним завданням, яке ставив НКВС перед місцевою владою, був розрив попередніх договорів між державою та релігійними громадами православного сповідання про взяття в користування церковних будівель. Укладати нові договори дозволялося лише з громадами, які увійдуть до складу груп «ЖЦ», оскільки «під виглядом релігійних груп, що не бажають об'єднуватися з «Живою Церквою» виступають контрреволюціонери, яким Радвлада вірити не може, договори можливо укласти лише тоді, якщо буде відповідне посвідчення від місцевого губернського або повітового комітету «Живої Церкви», а доти, поки цього не відбудеться, необхідно було зберігати колишні договори. На завершення Центр застерігав, що «чистка парафій повинна бути виконана у всіх приходах. Контрреволюційно налаштовані елементи повинні бути усунуті від керівництва парафіяльним життям» [10].

Головним результатом проведення цієї роботи планувалося повністю позбавити тихоновців та автокефалістів парафій, що призвело б до розвалу їх громад і, як результат, зубожіння духовенства та його перехід на бік обновленства. З іншого боку ставилося завдання загострення міжконфесійної боротьби, шляхом передачі спірних храмів представникам УАПЦ та тихоновцям, щоб зіштовхуючи між собою різні напрямки, «у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного» [11].

Інколи місцеві ліквідкоми занадто захоплювалися реалізацією розкольницької політики. Так, Чернігівський Губвідділ Управління своїм циркуляром № 5332 від 20 квітня 1923 р. запропонував окружним ліквідкомам у випадку протидії з боку церковних рад розпорядженням ВЦУ, негайно їх розпускати. Даний циркуляр попав до православного духовенства та НКВС РСФРР, що засвідчило витік інформації з діловодства офіційних органів і призвів до застереження з боку НКВС про недопустимість такого формулювання розпоряджень місцевим органам та про те, щоб матеріали секретного характеру не попадали до рук церковнослужбовців (навіть обмежувалося таємне листування між окрліквідкомами та райвиконкомами) [12].

Часткова зміна законодавства про релігійні культу, за яким загальна кількість членів громади повинна бути не менше 50 осіб, призвела до початку нової кампанії з перереєстрації релігійних громад. Необхідною умовою реєстрації було зазначення церковного угруповання, до якого себе відносила громада [13]. Як і в кампанію кінця 1922 – початку 1923 рр., першочерговим завданням було недопущення реєстрації необновленських громад, відмовляючи будь-якими формальними засобами: кількість членів менше 50, невиконання попереднього договору (не зроблено ремонт будівлі, втрачено інвентар, невідповідність інвентарного опису, відсутність страховки і т. д.), звинувативши в усьому «небажаних» віруючих [14]. Загалом задача

ліквідкомів у галузі розколу на той момент зводилася до обмеження церковних угруповань тихонівського толку, і одночасно необхідно було виявляти всіляке сприяння обновленським угрупованням, щоб посилити вплив останніх на віруючих [15].

На 1924 р. НКВС визначав наступні завдання: «Робота Ліквідкомів, що практично здійснюють регулювання і контроль над релігійним рухом, зводиться до двох основних моментів: а) виявлення багатолікої та різногалузевої картини релігійного руху шляхом всебічного обліку й систематичного планового нагляду за діяльністю як первинних найдрібніших осередків його, так і їхніх об'єднань; б) практична робота з розчленовування церкви і поступове її викорінення» [16].

Технологічна реалізація ліквідкомами даної лінії щодо розколу РПЦ приводиться в доповіді Мелітопольського Окрадінвідділу на Нараді секретарів окрліквідкомів Катеринославської губернії 12-14 жовтня 1924 р.: «Розклад духовенства: набираємо групу обновленців і виживаємо тихонівців, пред'являючи законні вимоги, [такі] як порушення договорів... Технічно ж це проводимо в життя наступним чином: з'ясується щодо лінії ДПУ відповідний піп, який приїжджає до Ліквідкома, говорить, що знає таких-то осіб обновленської течії і ліквідком передає їм церкву» [17].

Результатом вищезазначеної Народи стало визначення негативних моментів у роботі ліквідкомів, відзначаючи, що лінія, яка проводиться деякими адмінвідділами у своїй роботі з відокремлення церкви від держави, ставлячи основним завданням диктувати церковну політику у формі проведення розколу в тих або інших церковних або сектантських угрупованнях, є неправильною й «такий підхід у роботі адміністративних органів у питаннях відокремлення церкви від держави зовсім неправильний: робота з розкладання церковних і сектантських угруповань цілком належить відповідним органам [ДПУ. – О.Т.]. Адмінвідділи ж допомагають останнім у рамках суворой революційної останності, що проводять формальну частину роботи з відокремлення церкви від держави (виділення наше. – О.Т.)» [18].

Враховуючи попередній досвід роботи, 20 вересня 1924 р. Президія ВУЦВК у своїй постанові «Про адміністративні відділи Губернських і Окружних Виконкомів» реорганізувала адмінвідділи. На її основі НКВС видав циркуляр № 54/с від 29 вересня 1924 р. про скасування ліквідаційних комісій з відокремлення церкви від держави і створення на їх місці Відділів у справах релігійних громад при адміністративних відділах НКВС. Безпосереднє керівництво відділом покладалося на начальника адмінвідділу [19]. До кінця 1924 р. відділи отримали офіційну назву «Відділ культів при адмінвідділі НКВС».

Вищезазначеним циркуляром також підтверджувалося посилення зв'язку відділів культів із органами ДПУ й особливо антирелігійними

(церковними) комісіями при губернських та окружних паркомах, що регламентувалося циркуляром НКВС № 44/с від 25 серпня 1924 р. [20]. У той же час позитивних зрушень у цьому напрямку швидко досягнуто не було. Це підтверджується циркуляром НКВС № 18/с від 17 квітня 1925 р., в якому зазначалося, що окружні відділення культів недостатньо підтримують зв'язок з органами ДПУ та АРК й «часто не узгоджують своїх заходів із заходами цієї лінії,

будучи часом навіть необізнаними про окремі деталі роботи, що проводиться відповідними органами». Тому наказувалося «узгоджувати усі більш-менш принципові питання із відповідними органами» безпосередньо начальникам адмінвідділів чи начальником окружного відділення культів [21]. Отже, як ми бачимо, неабияке значення надавалося узгодженій та чіткій роботі відділів культів із органами ДПУ та КП(б)У, утворюючи своєрідний трикутник (див. рис. 1).

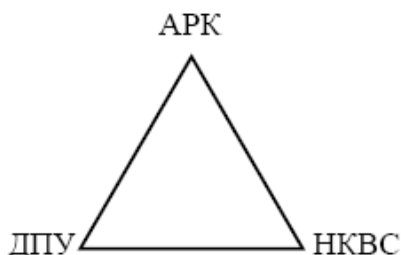

Рис. 1. Взаємозалежність державних органів у роботі з церковними організаціями.

Протягом 1925 р. формується законодавча та інструктивна база роботи відділу культів, яка удосконалюється та систематизується, набуваючи на початок 1926 року усталених форм. Одним із досить чітко регламентованих є циркуляр № 20/с від 17 квітня 1925 р., у якому подані завдання відділів, схеми звітності, форми для заповнення тощо, відзначаючи, що «робота з проведення обліку [релігійного руху] є основою у всій діяльності відділень культів, і на неї повинні спиратися, і з неї повинні виходити всі інші моменти їх роботи» [22]. Отже, фактично, відділи культів НКВС у роботі з розколу починають відсуватися на задній план, охоплюючи лише формально-статистичний бік справи.

З утворенням (не без допомоги ДПУ та АРК) в Україні в червні 1925 р. нового церковного угруповання «Соборно-єпископська церква» НКВС видає розпорядження усіляко опікувати місцеві осередки даної конфесії, реєструючи їхні єпархіальні і благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди за узгодженням, у кожному окремому випадку, з ДПУ [23]. У той же час, «антирадянським» течіям – УАПЦ та РПЦ-тихонівці, продовжували чинитися усілякі перешкоди: категорично заборонялося реєстрація церковних управлінь і, «тим більше, не слід давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [24]. Таким чином, здійснювалася політика юридичного обмеження неугодних владі православних конфесій.

Досить часто працівники адмінвідділу зустрічалися з випадками, коли громади, намагаючись уникнути тиску держави та репресій, приховували свою справжню орієнтацію і вказували її як «православна», «єдина православна церква», «східна церква» тощо. Для з'ясування істинного становища справ церковну службу громади відвідував агент

НКВС, і якщо під час літургії згадувалося ім'я Синоду, то це вказувало на обновленську орієнтацію, якщо патріарха Тихона, то – тихонівська [25].

У 1925 р. лад у формулюванні назв православних конфесій було наведено, бо до цього в документації існував повний безлад, який вводив в оману не лише тогочасних чиновників НКВС, а й відомих дослідників даного питання, про що наголошувала українська дослідниця Алла Киридон [26]. Обіжником НКВС від 4 вересня 1925 р. пропонував при встановленні орієнтації релігійних громад православного культу суворо притримуватися наступних назв:

- а) синодальні громади (назви обновленчеські, «Жива Церква», прогресисти й інших вживати не слід);
- б) Лубенського собору єпископів України 1925 року (Павло Погорілко – на Поділлі, Феофілакт Булдовський на Полтавщині, Сергій Іваницький на Чернігівщині, Іонікій Соколовський на Катеринославщині та ін.);
- в) старослов'янські громади (назви: тихонівські, єкзархіальні, греко-росіяни тощо вживати не слід);
- г) автокефальні (липківські громади, що визнають митрополита В. Липківського);
- д) Діяльно-Христової церкви (ДХЦ) [27].

Отже, згідно зі систематизацією НКВС, у другій половині 1925 р. на теренах України існувало п'ять православних конфесій. Систематизація статистичних даних місцевими відділеннями культів давала можливість узагальнювати всеукраїнські відомості і оперативно керувати державною політикою розколу, зосереджуючи увагу на найбільш проблематичних регіонах.

Зведення ролі відділів культів при Адмінвідділах до функції звичайних «учотчиків», які займалися практично винятково статистичною документацією, призвело до того, що загальні звіти за другу половину 1920-х років, як правило, малоінформативні, інколи навіть безграмотні.

У 1927-1929 рр. відділ культів очолював інспектор у справах культів, а в 1930 р. – референт у складі Центрального адміністративного управління. Отож, робить висновок відомий дослідник Олександр Ігнатуша, зовнішні зміни керівного державного органу антицерковної боротьби в Україні свідчили про намагання влади діяти проти церкви оперативним, спираючись на адміністративно-репресивні методи. Органи правосуддя усували від регулювання державно-церковних стосунків. Принцип колегіальності (комісія) підміняли принципом єдиноначальності (інспектор) [28].

Таким чином, ми бачимо, що на першому етапі (1922-1925 рр.) органи НКВС (ліквідком –

відділ культів) брали досить активну участь у розкольницькій політиці держави, яку визначали в кабінетах ВКП(б)-КП(б)У та ДПУ, але в другій половині їх роль звелася до формально-правової, а зміна складу керівних органів релігійних громад, скликання церковних зібрань, переміщення духовних осіб тощо здійснювалися лише за попереднім погодженням центральних або місцевих органів ДПУ. Саме цим пояснюється абсолютне відчуженість від операції з підтримки тихоновських громад на чолі з Митрополитом Сергієм та черговим розколом РПЦ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Koln, Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953; Conquest, Robert. Religion in the USSR. – London, Bodley Head, 1968; Chrysostomus, Johannes. Kirchengeschichte Russlands der neuesten Zeit. 3 Bd. – Munchen, Salzburg: Anton Puster, [1965-68]; Bociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine. 1922-1939 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. – Vol. IX. – № 1-2. – N.-Y., 1961. – P. 41-74; Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine 1919-1939. – Ph. Disert. – Chicago, 1961.
2. Кривова Н.А. Власть и Церковь в 1922-1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. (Серия «Первая монография» / Под редакцией Г.А. Бордюгова). – М.: «АИРО-XX», 1997 та інші.
3. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993; Киридон А.М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії. – Черкаси, 2004. – С. 47-49; Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005; Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МГДУ ім. Петра Могили, 2003. – Т. 26. – Історичні науки. – Вип. 13. – С. 92-98 тощо.
4. Luukkanen A. The Party of Unbelief... The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917-1929. Studia Historica, 48. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1994; Luukkanen A. The Rise and Fall of Trotsky in Soviet Religious Policy // Journal of Trotsky Studies. – 1996. – № 4. – P. 31-45; Roslof E.E., Red priests: renovationism, Russian Orthodoxy, and revolution, 1905-1946. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002; Peris D. Commissars in Red Cassocks... Former Priests in the League of the Militant Godless // Slavic Review. – Volume 54. Number 2. Summer. – 1995. – P. 340-364 та інші.
5. Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МГДУ ім. Петра Могили, 2003. – Т. 26. – Історичні науки. – Вип. 13. – С. 94.
6. Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – С. 16.
7. Ibid. – С. 16-17.
8. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 128; Держархів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-3465, оп. 4, спр. 1, арк. 3.
9. ДАПО, ф. Р-3257, оп. 3, спр. 26, арк. 19.
10. Держархів Харківської області (далі – ДАХарО), ф. Р-203, оп. 1, спр. 1421, арк. 117; ф. Р-947, оп. 2, спр. 3, арк. 17.
11. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1085, арк. 389; Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...». Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. – 2004. – № 6. – С. 25.
12. Держархів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-1915, оп. 1, спр. 16, арк. 104; Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-161, оп. 1, спр. 70, арк. 217.
13. ДАПО, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 985, арк. 99, 103, 106, 113, 134; Держархів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 17; Держархів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-575, оп. 1, спр. 1, арк. 54.
14. ДАОО, ф. Р-1969, оп. 1, спр. 84, арк. 29.
15. ДАХарО, ф. Р-947, оп. 2, спр. 11в, арк. 73.

16. Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-17, оп. 1, спр. 112, арк. 112; ДАДО, ф. Р-575, оп. 1, спр. 1, арк. 50
17. Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф. П. 1, оп. 1, спр. 1894, арк. 24; ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 237.
18. ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 148.
19. Держархів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.
20. Держархів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-197, оп. 8, спр. 6, арк. 179; ДАЖО, ф. Р-28, оп. 6, спр. 61, арк. 79.
21. ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 169.
22. ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 91.
23. Держархів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-128, оп. 3, спр. 1, арк. 23; ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 132; ДАВО, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 8; ДАПО, ф. Р-2034, оп. 2сч, спр. 75, арк. 61.
24. ДАМО, ф. Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 136; ДАПО, ф. Р-2034, оп. 2сч, спр. 75, арк. 75.
25. ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 32, арк. 14.
26. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – С. 128-129.
27. ДАМО, Р-2266, оп. 1, спр. 4, арк. 140; ДАВО, ф. Р-687сч, оп. 4, спр. 10, арк. 10.
28. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 191-192.

Рецензент – д.і.н., проф. М.О. Багмет.
Надійшла до редколегії 14.01.2009 р.